

Svenska på järnåldern

Det svenska språket fanns inte på järnåldern. Det fanns egentligen inget riksspråk i Norden förrän på 1500-talet. Istället talade man ett språk som brukar kallas fornnordiska. Detta är urformen för alla de nordiska språk som tillhör den germanska språkgruppen och som talas idag. Spåren efter detta urspråk förekommer dock alltjämt överallt omkring oss utan att vi kanske tänker på det.

Fornnordiska

Under den äldre järnåldern och fram till tiden strax före vikingatiden talade nordborna en ålderdomlig form av urgermanska som brukar kallas urnordiska eller fornnordiska. Århundradena före vikingatiden, omkring 600-700 e.Kr., förändrades språket dock drastiskt i Skandinavien och blev mer likt de språk vi idag talar i de nordiska länderna. Kort kan man beskriva förändringen som att ordens längd förkortades i stavelserna och framförallt i ändelserna – men även i ordets inledning. Dessutom bildade vokalerna stundtals omljud inuti orden. Här är några exempel: *gastiR* – *gestr* 'gäst', *stainaR* – *stæin* 'sten', *wulfaR* – *ulfr* 'ulv', *jara* – *ar* 'är'.

Många av de ord som kan tyckas grundläggande i vårt språk, användes även av nordborna för över tusen år sedan. En dåtida nordbo som ville kommunicera med nutidsmänniskan, hade bland annat kunnat använda ord som moder, fader, syster, broder, dotter och son vilka lät ungefär som nu. Om en viking talade om sitt svärd, kniv, sköld eller hjälm skulle vi idag ha ganska lätt att hänga med i samtalet. Fler ord som lät ungefär likadant då som nu är ord som mat, kött, fisk, öl, vin, vatten, månen, solen, skepp, hav, konungar, drottningar, gudar, livet, döden, barn, lekar, byxor, skor, hästar, hem, hus, gammalt och nytt – det finns mängder med exempel.

Även om det uppenbarligen finns många likheter mellan järnålderns och nutidens språk, bör det påpekas att en järnåldersmänniska med all sannolikhet skulle ha ansett att vi idag använder en mycket underlig dialekt. Dessutom skulle dagens språk – med dess förenklade grammatik ha tolkats som att nutidsmänniskan hade ett vårdslöst språkbruk. Järnålderns grammatik var nämligen betydligt mer avancerad än dagens.

På ett guldhorn från Gallehus i Danmark, från 400-talet (numera försvunnet) kunde man läsa: "EkhlewagastiR holtijar horna tawido." Detta har översatts med "Jag Lägäst, Holtes son, gjorde hornet", och är ett bra

exempel på den äldre formen av det fornnordiska språket.

Runorna

Det bästa sättet att komma i kontakt med det språk som talades av nordborna på järnåldern är genom runinskrifter. Runor är en form av skrivtecken som troligen uppfanns någonstans i Nordeuropa, troligen någonstans i Nordtyskland, Danmark eller Skåne vid vår tideräknings början. De äldsta fynden av runinskrifter kommer från 100-200-talen och har hittats huvudsakligen i just Danmark. Det äldsta fyndet är dock från omkring 175 e.Kr. och kommer från Stabu i Norge. Det är en spjutspets med en runinskrift i bladet med ordet *raunijar* vilket har tolkats till 'prövaren'.

Det s.k. 24-typiga runalfabetet användes under det som ofta kallas den urnordiska runperioden (ca 150-550 e.Kr.). Under den senurnordiska runperioden (ca 550-750 e.Kr.) förändrades utseendet på runtecknen precis som språket, liksom antalet, och detta ledde slutligen fram till den vikingatida 16-typiga runalfabetet eller futharken som den också kallas.

Runorna kan inte jämföras med det skrivna ordet i vår tid. Runskriften hade en helt annan roll i det äldre samhället än skriften har i dagens samhälle. I forntiden och i senare tiders folkkultur var muntlig tradition det normala. Berättelser, myter, sägner, skrönor och dikter förmedlades genom det talade ordet. Även samhällets mer formella tradition var muntlig såsom lagar, domar, avtal och historia. Kulturen var formad för en språklig kommunikation, där det skrivna ordet saknade egentlig betydelse. Vårt nutida samhälle bygger i många avseenden på det skrivna ordet. Det äldre samhällets behov av ett skriftspråk var däremot obefintligt.

Det är mot den bakgrunden man bör betrakta runristningarna. Och sedda på sådant sätt kan det vara lättare att förstå vissa drag som är genomgående i hela runristandets historia. Ett av dessa drag är att inskrifterna är kortfattad och att de bär sina budskap i en mycket koncentrerad form. Ett annat är att innehållet ofta är mycket dunkelt och svårtytt.

Runstenar i Västmanland

Under vikingatiden ökar antalet runinskrifter stort. Om detta beror på en ökad läskunnighet eller helt enkelt en förändrad tradition i hur man brukar runorna är svårt att säga. Runornas form är ursprungligen

anpassade för att ristas i trä, därav deras något kantiga form, men under vikingatiden ökade runristandet på sten, och resandet av runstenar tog fart. Framförallt skedde detta under vikingatidens senare del, under den så kallade missionstiden, på 1000-talet. I Västmanlands län finns det omkring 30 runstenar, alla från denna tid. Dessa uppvisar vissa karaktäristiska drag. Språket är ofta skrivet enligt en viss formel, där det står att stenen är rest till minne över någon, vem som har rest den och ibland vem som har utfört ristningen. Men ibland kan man även få en inblick i dåtidens liv och leverne. Runstenarna är även bra exempel på hur språket utvecklats sedan äldre järnålder. Vid Sala landskyrka finns en runsten med följande inskription: "Visete ok Halfdan letu haggva stæin æftiR Holma, faður sinn, ok Holmfast, broður sinn. Lifstæinn risti runi þessa.". Detta översätts med "Visäte och Halvdan lät hugga stenen efter Holme, sin fader, och Holmfast, sin broder. Livsten ristade dessa runor."

I Hassmyra i Fläckebo socken finns en runsten som berättar lite mer både om järnåldersmänniskornas vardag men också känslor: "Boandi goðr Holmgautr let ræisa æfteiR Oðindisu, kunu sina. KumbR hifroya til Hasvimyra æigi bætri, þan byi raðr. RauðballiR risti runiR þessaR. SigmundaR var [Oðindis] systiR goð." "Gode bonden Holmgöt lät resa (stenen) efter Odendisa, sin hustru. Det kommer inte till Hassmyra en bättre husfru, som över gården råder. Balle den röde ristade dessa runor. Till Sigmund var (Odendisa) en god syster."

Ortnamn i Västmanland

Det finns ett område där vi dagligen kommer i kontakt med det fornnordiska språket, utan att vi kanske tänker på det, nämligen i ortnamnen. Runtom i Västmanland finns det tydliga spår efter järnålderns människor om man börjar titta lite närmare på vad gårdarna, byarna, sjöarna och städerna egentligen heter och tar reda på vad orden betyder. Platser med namn på -by, -sta och inge stammar nästan alltid från järnåldern. Enbart i Västmanland finns det ca 250 -by-namn koncentrerade till de öppnare jordbruksområdena. En annan viktig namngrupp är namnen på -tuna. Dateringen av namnen på -tuna är något oklar, säkert är dock att de är från järnåldern. Även betydelsen är omstridd men säkert är att de alltid, så gott som, betecknar stora och viktiga gårdar

eller byar. Platsnamn med lederna sal, lund och vi är även de oftast av mycket hög ålder och utgör ofta exempel på förhistoriska, förkristna heliga platser.

Arbets tips

- Finns det en runsten i närheten av er skola? Åk ut och titta närmare på den. Förstår man det som står på den? Vad får man reda på?
- Träna att skriva med runor.
- Studera ortnamnen runt er skola. Vad betyder de och hur gamla är de?
- Läs Eddan och se exempel på fornnordisk poesi och gudamyter.

Att läsa vidare

Det finns många böcker utgivna om runor och runskrift – besök ett bibliotek och se vad de har att erbjuda. En bra och lättfattlig bok är skriven av Göran Stålbom och heter *Runristningar – från spjutspetsen i Stabu till Anna i Älvdalen*. En annan mycket pedagogisk bok är *Runläseboken* av Lars Rask. Ytterligare en bra bok är *Vikingarnas egna ord* av Lars Magnar Enoksen. Om man vill studera ortnamnen runt skolan och se vad de har för historia så finns en ganska heltäckande bok skriven av Harry Ståhl: *Ortnamn i Västmanland*.

Kulturmiljöer i länet

Alla ortnamn som har någon äldre namnform som t.ex. Odensvi, Frötuna, Karleby eller Arboga stammar från järnåldern. På platser med namn från järnåldern levde även människor på den tiden – kanske kan man fortfarande se spår av dem i landskapet i form av gravar, rösen eller liknande. Även länets runstenar är bra kulturmiljöer från järnålderns sista del, resta över västmanländska kvinnor och män.

